

TÖRTÉNEŠZVITÁK A HARMADIK BIRODALOM GAZDASÁGÁRÓL

Max Horkheimer közismert maximája szerint „aki nem akar a kapitalizmusról beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kell”. Ez a vélemény már önmagában jelzi, hogy a nyugati társadalmi berendezkedés legitimitásának szempontjából is fontos területről van szó, s nem csupán tudományos probléma annak megállapítása, hogy a nagytőke, a „big business” — vagyis a nagybankok, iparvállalatok tulajdonosi-menedzser rétege — milyen kapcsolatban állt a náci párttal, s milyen szerepet töltött be a Harmadik Birodalom fennállása során. A vitákban tehát nagy a veszélye a napi politikai szándékok és elfogultságok, ideologikus szempontok érvényesülésének — főként Németországban.

A náciizmus és a gazdaság viszonyáról folytatott polémia politikai jellege már a 20–30-as évek során a Kominternben kialakított állásfoglalásokban is nyilvánvalóan megjelent, főként abban az alapvető kérdésben, hogy a náci hatalomra jutása mennyiben köszönhető a német nagytőke politikai és anyagi támogatásának. Ez a problémakör kronológiailag ugyan a vizsgálódásunk kezdőpontjául választott 1933 előtti időszakra vonatkozik, röviden mégis kitérünk rá, mert összefüggése igen szoros a viták másik csomópontjával, a gazdaság és a politika viszonyának alakulásával a Harmadik Birodalomban.

A második világháborút közvetlenül követő néhány évben a győztes hatalmak közvéleménye egységes volt abban, hogy a német nagytőkét egyértelmű és komoly felelősség terheli a náci háborús bűnökben, s támogatása nélkül már maga a Machtergreifung sem lett volna lehetséges. A szövetségesek a német gazdasági elit jónéhány tagját — pl. a hírhedt I. G. Farben vezetőit — háborús bűnősként kezelték, s ennek megfelelően el is ítélték Nürnbergben. Amikor azonban a nyugati hatalmak és a Szovjetunió egyre élesebb szembenállásával felértékelődött a nyugatnémetországi politikai stabilitás, a többi között a gazdasági elit felelősségének firtatása is alábbhagyott. Az új trend lecsapódott a történetírói munkákban is, Wilhelm Treue például a német nagyiparosok ellenállócsoportjairól közölt tanulmányt.¹ Ugyanakkor a változásokban nem csupán — sőt, nem is elsősorban — politikai tendenciák, hanem a történetírás új eredményei is tükröződtek, melyeket a 60-as évektől mind jobban hozzáférhetővé váló levéltári anyagok tettek lehetővé.

A szovjet tudomány és politika ellenben továbbra is evidensnek tartotta a nagytőke és a náciizmus, illetve a fasizmus összefonódását—identitását. Hagyományosan — az NDK-ban mindvégig — a Komintern megfelelő határozata nyomán abból indult ki, hogy Hitler a „gazdaság”, illetve annak exponensei segítségével került hatalomra.² E kijelentés igazságtartalma szempontjából nem játszott szerepet számára, hogy a monopóliumok közvetlen vagy csupán indirekt közreműködéséről volt szó. A marxista ábrázolások további gyengesége, hogy a náci politika önmozgásának nem szentelnek megfelelő figyelmet. Emellett teljesen mellőzik a gazdasági és politikai érdekek transzformációjának tanulmányozását, mivel kiindulópontjuk ezek azonossága. Miközben ragaszkodnak a dimitrovi, a kapitalizmus és a náciizmus, illetve fasizmus azonosságát feltételező defi-

nícióhoz, figyelmen kívül hagyják a náciizmust hordozó erőket, vagyis a társadalmi bázist. Így nem képesek magyarázatot adni a náciizmus egyediségére már a hatalomra jutás kapcsán sem, arra, hogy miért Németországban és nem — mondjuk — Angliában játszódtak le ezek az események.

Az ortodox értelmezést a nyugati marxista szakmai közvélemény túlnyomó része is mindvégig — ma különösen — elutasította, köztük olyan történészekkel, mint Eike Henning.³ Közben a nem marxista kutatásban is újra teret nyert az a felismerés, hogy a hagyományos elit támogatása nélkül Hitler nem juthatott volna hatalomra. A segítség mértéke és mikéntje, az elit egyes csoportjainak — főként a nehézipar nagyvállalatainak — szerepe azonban továbbra is vitatott maradt.

A marxista pozícióval szembeni legmarkánsabb — sőt, egyes vádak szerint már az apológiába hajló — álláspontot Henry A. Turner amerikai történész fogalmazta meg ebben a kérdésben. Turner „mikrohistoriái” módszerrel, főként nagy cégek levéltárainak vonatkozó anyagát feltárva vizsgálta az NSDAP pénzügyi forrásait a „Kampfzeit” idején,⁴ s a Dirk Stegmannal folytatott, „dokumentumcsata”ként emlegetett vitájában amellett érvelt, hogy „a német nagyvállalkozók nagy többsége nem kívánta Hitler győzelmét, s ahhoz anyagilag sem járult hozzá”.⁵ E polémiában nem csupán a dokumentumok jutottak nagy szerephez, hanem az eltérő szemléletmód is. Turner az empirikus részkutatásokat részesíti előnyben, Stegmann a kapitalizmus és a fasizmus között mély, strukturális kapcsolatot lát a hatalomra segítés aktusában, s az azt megelőző választások során is a nagytőke közvetlen anyagi és egyéb támogatását feltételezi.

Turner eredménye, hogy a nagyiparosok többsége a 20-as évek végén valóban elfordult a weimari rendszertől, de kezdetben Brüninget, majd Papent, s nem a náciakat támogatták. A pártkasszába folyó összegek „legjobb esetben marginális jelentőségűek”⁶ voltak, s a kis- és középvállalkozóktól — és csupán kivételesen nagyiparosoktól — származtak.

A náci párt azért sem rendelkezhetett a nagyvállalkozók kitüntetett bizalmával, mert gazdasági programja miatt kiszámíthatatlan politikai erőnek tűnt számukra, s ez a tény megmutatkozott az adományozás mértékében is. Ezenkívül a nagyiparosok sokkal inkább képesek voltak a válság hatását ellensúlyozni, nem érezték oly mértékben fenyegetve magukat. A náciizimpatizáns nagyvállalkozók éppen azért feltűnőek, „mert kivételek voltak”.⁷ Csak Fritz Thyssen és Kirdorf állt korán és nyilvánosan Hitler mögé.

A flörtölésen túl nem lépő kapcsolatok után csupán 1932 novemberében figyelhető meg Hitler jelentősebb támogatása, amikor az pártjával már régóta döntő fontosságú politikai tényező volt. Turner szerint azonban a nagyiparosok szervezetei még ekkor sem vettek részt azokban az intrikákban, melyek a Hitler-kormány kinevezését végül lehetővé tették. Turner szerint a késői weimari köztársaságot a politika, s nem a gazdaság primátusa jellemezte. Csak az 1930-as parlamentáris válságban játszott szerepet a gazdaság, de végül ennek kimenetelét sem volt képes meghatározni. „Ha pénzen politikai hatalmat lehetett volna venni, a köztársaságot Papen ’Új Állam’-a, s nem Hitler ’Harmadik Birodalma’ követte volna.”⁸

Konklúziója az, hogy „ha sok legitim ok létezik is a 20. század ipari kapitalizmusának bírálatára, a Harmadik Birodalom kialakulásáért nem tehető felelőssé”,⁹ sokkal inkább a katonai és a politikai elit volt az, amelynek hibás helyzetfelmérése közrejátszott abban. A náciizmus ugyanis „tagadhatatlanul a kapitalista rendszer gyermeke” volt, de ezt a tényt nem szabad „túlértékelni”, hiszen ugyanebből a kapitalista rendszerből származott a liberális demokrácia és a kommunizmus is.¹⁰

Turner jónéhány kijelentése megkérdőjelezhető, így különösen a nagyiparosok állítólagos „naivitása”-ra vonatkozó, hiszen sokuk számára ismertek voltak a nácik szándékai.¹¹ Hasonlóképpen nehezen fogadható el a nagyiparosok teljesen elszigetelt, individuális fellépésének állítása, még ha ez nyilvánvalóan a másik szélsőség, a „monopolitókés tömb” feltételezésének kritikájaként fogant is. Éppen ez, a náciizmus és az ipar közötti kapcsolat perszonalizációja az egyik leggyengébb pontja Turner munkáinak.¹² Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a dokumentumok csatáját akribikus forráskezelésével Turner nyerte meg, s valóban sikerült bizonyítania, hogy az NSDAP egészen 1932-ig önfinanszírozó volt, saját pénzügyi forrásokkal érte el legnagyobb választási sikereit.

A párttámogatás problémája elvezet bennünket a másik fontos — s az előzőnél jóval szerteágazóbb — kutatási területhez és vitatémához: hogyan alakult a nagytőke és a nácik, vagy átfogóbban, a gazdaság és a politika viszonya, mennyire rendelkezett a gazdaság autonómiával a Harmadik Birodalomban?

Az 50-es évek nem marxista történetírásában — a totalitarizmuselméletek dominanciájának megfelelően — az egyértelműen alávett, gleichsaltolt gazdaság képe élt, amennyiben a kutatók egyáltalán foglalkoztak az ökonómiával.¹³ Jelentős részük éppen azzal foglalt állást, hogy a gazdaságnak igen kis figyelmet szentelt. Sőt, ez — minden pozitív változás ellenére — máig vonatkozik olyan nagy tekintélyű szakemberekre is, mint Karl Dietrich Bracher, Klaus Hildebrand vagy Andreas Hillgruber.¹⁴

A „liberalis” interpretációval szemben a hidegháború korának szovjet historiográfiája a gazdaságot mindent meghatározó „alap”-nak, s a politikát csupán „felépítmény”-nek tartotta. A séma — a Komintern VB közismert 1935-ös állásfoglalásának megfelelően, amely a fasizmust—náciizmust kizárólag a kapitalizmus fejlődésével hozta oksági kapcsolatba — úgy értelmezhető, hogy minden téren a fináncsőke, a monopóliumok határozták meg a náci birodalom politikáját, hiszen az állam „maga nem hatalom, hanem az uralkodó osztályok kezében lévő, azok hatalomgyakorlását szolgáló eszköz”.¹⁵ A monopoltőke profitvágya hajtotta Németországot a területi expanzió, a háború felé. A kapitalista és a náci érdekek közel teljes azonossága — mindenekelőtt a fegyverkezésben — volt az együttműködés alapja. Hitler, illetve a náci párt ennek megfelelően csupán a monopolérdekek képviselője lehetett — innen e megközelítés szarkasztikus elnevezése: „ügnökelmélet”.

A 60-as években egyfajta konvergencia figyelhető meg a marxista és a nem marxista kutatás között. Az utóbbiakban egyre nagyobb figyelmet kaptak a gazdasági tényezők. Ez nyilvánvalóan összefüggött a totalitarizmuselméletek háttérbe szorulásával, de a „marxista reneszánsz” is erre ösztönözte a kutatókat. A marxista oldalon elsősorban a nyugati kutatók tevékenysége következtében figyelhető meg egyfajta közeledés, de a keletnémet történetírás is produkált néhány olyan művet, amelyek legalábbis nem hangsúlyozták a korábbi időszakhoz hasonlóan az állammonopolista kapitalizmus elméletének („Stamokap-Theorie”) idevágó téziseit.¹⁶

Külön ki kell emelnünk a brit Tim W. Mason munkáit, amelyek nem csupán a marxista náciizmusértelmezések, hanem általában a Harmadik Birodalom gazdaságáról folytatott kutatások fejlődésére is megtermékenyítő hatással voltak. Mason 1966-ban írta a politika primátusáról szóló nagy feltűnést keltő cikkét. Ennek központi gondolata szerint a nagytőke jóideig ugyan képes volt hatalmának megőrzésére, de „a nemzetiszocialista államvezetés bel- és külpolitikája 1936-tól növekvő mértékben függetlenné vált a gazdaságilag uralkodó osztályok befolyásától, sőt, lényeges pontokon szembe is került érdekeikkel”.¹⁷ „A politikai vezetés egy intézményesített, messzemenően önálló hatalmi

pozíciót épített ki magának, amely megingathatatlannak bizonyult, és ami a külpolitika feletti kontroll folytán a rendszer egész célkitűzését meghatározta.”¹⁸ Az 1936 utáni éveket Mason szerint a következők jellemezték: „az ipar képviselőinek túlnyomórészt való kikapcsolása a politikai akaratképzési folyamatból; az állam gazdasági szerepének, mint megbízó, piac — s ezzel mint a termelés számára meghatározó tényező — gyors növekedése; (...) a gazdasági érdekképviseleti szervezetek kimutatható hatalmi vesztesége; a hadiipar képtelensége 1942 előtt a társadalmi termék elosztásának általa szükségesnek tartott átstrukturálásának kikényszerítésére”,¹⁹ valamint a kapitalista konkurencia áthelyeződése a piacokról a nyersanyagokra, ami a hadigazdaság tipikus tünete volt, s maga is jelentős állami beavatkozást eredményezett.

Ezek a jelenségek éppúgy a polgári társadalom zétforgácsolódására vezethetők vissza, mint a náci hatalomra jutása. A Vierjahresplan során kialakuló deviza-, és a teljes foglalkoztatottság következtében fellépő munkaerőhiány miatt verseny indult meg az erőforrásokért a nagyipar vállalatai között. Főként a hadimegrendelésekre, illetve a lakossági fogyasztásra és exportra termelő cégek — ágazatok között jött létre ily módon érdeköszeütközés. A nagytőke addig többé-kevésbé egységes érdekcsoportja felaprózódott, nem képviselt egységes frontot a náciizmus ellen. A magángazdaság ezután egyre inkább az állami célok kiszolgálójává vált. Az üzemek ugyan magánkézen maradtak, de egyre kevésbé érvényesülhetett irányításukban a békeidőben megszokott ésszerűség, hiszen kezdetben az autarkiatörekvések, később pedig a mindent maguk alá rendelő hadi-szükségletek lehetetlenné tették ezt.

Eközben „a nagy cégek azonosították magukat a nemzetiszocializmussal, hogy gazdaságilag továbbfejlődhessenek. A rendszer által támogatott, profitra irányuló és expanziós törekvések (...), ha nem minden kételkedéstől mentesen is, de egy olyan rendszerhez láncolták őket, melynek célkitűzéseire (...) szinte semmiféle befolyást nem gyakoroltak”,²⁰ bár profitáltak azokból.

A Harmadik Birodalmat csak a politika primátusa alapján lehet megérteni — véli Mason. A politika elsődlegességének talán legmarkánsabb megnyilvánulása, hogy az első koncentrációs táborokban megölt zsidók között tömegesen voltak a lengyel hadiüzemekben dolgozó szakmunkások, akiknek munkaerejére nyilvánvalóan szükség lett volna a német hadsereg ellátásához. A Wehrmachtnek azonban — noha törekedett erre — nem sikerült megmentenie őket. Ugyancsak az „Endlösung”-hoz kapcsolódó példa, hogy a háború végső szakaszában a zsidóság deportálásával tovább fokozták a vasútvonalak zsúfoltságát, jóllehet ezek — főként keleten — a hadsereg utánpótlását sem tudták megfelelően biztosítani.²¹ A nemzetiszocializmus összességében nem szolgálta az állammonopolista kapitalizmus fennmaradását.

Bár Mason megállapításainak érvényét oly módon korlátozza, hogy a politika Harmadik Birodalomban kialakult primátusa „a polgári társadalom és kormányainak egész történetében egyedülálló eset”,²² s a totalitarizmuselméleteket is bírálja, nem kétséges, hogy kritikája elsősorban a szovjet náciizmusinterpretációkra irányul. Az ily módon „megszóltott” hivatalos keletnémet történetírás választát Eberhard Czichon, majd Dietrich Eichholtz és Kurt Gossweiler vállalták magukra. Utóbbiak kritikája szerint Mason elmélete egyenesen a német fasizmus tudományos magyarázhatóságát tagadja. Mason ugyanis azt állítja, hogy a fasiszta politika az önrombolás felé haladt, s ezért politikáját nem lehet szisztematikusan magyarázni. Ezzel kiemeli a német történelemből ezt a korszakot, s ez a tudomány kapitulációját jelenti. Eichholtzéknál a gazdaság primátusa mint a marxista szemlélet *conditio sine qua non*-ja jelenik meg: „Ha a valóságban egy

is fennállna ezekből a tézisekből, akkor nem csupán történetileg lenne egyedülálló, hanem ellentmondana a társadalom marxizmus által felfedezett 'természeti' törvényeinek, s pusztá léte a marxista társadalomanalízis megcáfolását jelentené."²³ — írják. Bár elismerik, hogy a politikai—stratégiai és gazdasági koncepciókat illetően különböző csoportosulások voltak a Harmadik Birodalomban (Schacht-Thyssen; Göring-I.G. Farben), s nem tagadják a dimitrovi definíció bizonyos finomításának szükségességét sem, azt továbbra is érvényesnek tartják: a finánctőke 1936 után is szilárdan birtokolta a hatalmat, s nem csupán annak passzív haszonélvezője volt.²⁴ Véggkövetkeztetésük igencsak apodiktikus: „Nem létezett 'szabadon lebegő' politika, mint Mason feltételezi Hitler politikájáról. A fasiszta, félfasiszta és a polgári-demokratikus rezsimek célfunkciója az imperializmusban állandóan imperialista, társadalmi alapstruktúrájuk pedig állammonopolista marad.”²⁵

A politika versus gazdaság primátusáról folytatott vita — minden heurisztikus értéke ellenére — leegyszerűsítésen alapul, amely az államra, illetve vezetőire szűkített politikafogalmat tükröz. Elvonatkoztat az uralomgyakorlás tényleges formájától, feltételezi két egységes, ugyanakkor egymással szembenálló hatalmi blokk létezését, figyelmen kívül hagyja a vezetők „hátszágát”. Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy az érdekviszonyok a Harmadik Birodalomban is differenciáltabbak voltak, itt sem létezett a gazdaság és politika között merev alá- és fölérendeltségi viszony, hanem e szférák szorosan összefonódtak egymással. Különösen elfogadhatatlan az a leegyszerűsítés, amely a „politika” faktorának vizsgálatába nem vonja be a pártot — annak minden járulékos szervezetével (SS, Gestapo stb.) — s a hadsereget.²⁶

Az ily módon tágitott vizsgálati perspektíva mindenképpen korszakok megkülönböztetését eredményezi. Ezt — mint láttuk — Mason is megteszi az amerikai gazdaságtörténész Arthur Schweitzer nyomán.²⁷ Schweitzer 1964-ben kiadott könyvében a náci állam és a gazdaság (big business) viszonyában az első, az általa „partial fascism” (részleges fasizmus) névvel illetett időszakot 1933-tól 1936-ig határolja el. Ezt követte a „full fascism” (teljes fasizmus). Az első szakaszt a régi és az új elit közötti együttműködés jellemezte. Szemben Ernst Fraenkelkel, aki a Harmadik Birodalmat „duális állam”-ként értékelte, aminek alapját a náci mozgalom és a kapitalizmus együttműködése jelentette, Schweitzer egy „quadripartite society”-ről ír.²⁸ Ennek az „erőparallelogrammá”²⁹-nak vektorait egyrészt a párt és az SS, másrészt a „big business” és a hadsereg alkotják. „Mindegyik rendelkezett egy specifikus, közel kizárólagos ellenőrzése alatt álló befolyási területtel — írja —, de ez a négy szféra kölcsönösen függött is egymástól.”³⁰ A big business-nek szüksége volt a hadsereg támogatására, hogy a párt—SS komplexummal szemben fenntartsa hatalmát. Ez a szövetség a Harmadik Birodalom első éveiben csak egy „partial fascism” érvényesülését engedte, ezután azonban eltolódás figyelhető meg a náci párt illetve vezetés javára. A Vierjahresplan (négyéves terv) körüli vitákban omlott össze a kezdeti szövetség, mivel a vezető csoporton belül hasadás következett be, s ezt Hitlernek sikerült pozíciói javítására kihasználni. Az ipari vezetők egy része (pl. I.G. Farben) — mint a Vierjahresplan mutatja — beolvadt az államapparátusba, egy másik része végrehajtvá degradálódott. Ezután akadálytalanul érvényesülhetett a párt totális uralmi igénye.

Schweitzerhez hasonlóan, Peter Hüttenberger is az egyes hatalmi tényezők hallgatóságos „paktum”-aként írja le az 1933 után kialakult viszonyokat — az uralmi rendszer kapcsán még tárgyalandó — polikrácia-modelljében.³¹ Szerinte a „nagygazdaság” (Großwirtschaft), a Reichswehr és a nemzetiszocializmus között alakult ki ez a hármas

együttműködés már 1933 előtt, s maradt fenn ezután is egy ideig. Ezenkívül az állami bürokrácia is hozzájárult a náciizmus támogatásához, de igen gyorsan elveszítette korábbi befolyását.

Mivel a náci monopolizálták a lakosság ellenőrzését, a politikai pártokkal nem rendelkező „nagygazdaság” és a hadsereg kölcsönösen rászorult egymás támogatására. A „hatalmi kartell” működése nem jelentette azt, hogy tagjainak érdekei mindenben meggyeztek, de a fegyverkezés mindenképpen egy ilyen konszenzus pont volt, bár annak mikéntje már nem.

Hüttenberger szerint a gazdaság egy ideig nagyfokú autonómiával rendelkezett. Ez például „saját”, érintetlen jogi szférában és a reprezentánsnak tekinthető Hjalmar Schacht központi gazdaságirányítói helyzetében nyilvánult meg. Emellett természetesen folyamatosan birtokolta korábbi jogosítványait üzemei és piaci felett, s vezető személyzete is érintetlen maradt, csakúgy, mint képviseleti szervezetei, melyek felléptek az összességében továbbra is egységes érdekek védelmében. Maga Hitler a Munkafrontnak a bérkérdések tárgyalásából való kikapcsolásával igyekezett elsimítani a DAF és a nagytőke közötti ellentéteket.

Az érdekkellentétek létezése már önmagában garantálta, hogy a „szövetség” ne váljon statikussá. A náci hatalmi blokkon belül is differenciálódás indult meg. Az addig egységes csoportosulás a 30-as évek közepére két részre hasadt szét: egyfelől az NSDAP-PO-komplexumra, melybe a legkülönbözőbb náci szervezetek is beletartoztak, másfelől az SS-SD-Gestapo-komplexumra. E két tömböt persze még mindig több szál kötötte egymáshoz, mint a többiekhez, de az eredetileg hármas hatalmi paktum mindenesetre négyosztattává vált, további állandó súlyponteltolódásokkal.

A „Führer” külpolitikai ambíciói, autarkiatörekvései egy idő után már nem voltak összeegyeztethetők Schacht rendezett külkapcsolatokat igénylő elképzeléseivel. Az összeütközés akkor következett be, amikor a kezdetben szövetségeseire igencsak ráutalt NSDAP-blokk megszilárdult. A konfliktus Hitler csoportjának győzelméhez vezetett, amihez a nagygazdaságon belüli ellentétek is hozzájárultak. A nagyiparon belüli hasadás vegyi- és elektromos-, illetve nehéz- és montániparra tette lehetővé a náci vezetés számára, hogy növelje befolyását az egész gazdaságban. Petzina bemutatja, hogy a nagygazdaság érdekérvényesítésének erőzítője a Vierjahresplan szerkezetében tükröződött. A gazdaság és a Wehrmacht rovására bekövetkezett hatalmi eltolódás ezenkívül látványos személyi változásokban is megmutatkozott: egyfajta „szalámitaktiká”-val előbb Schachtot távolították el, az SS-SD-Gestapo-komplexum előretörését a hadseregen belüli váltás (Blomberg-Fritsch-krízis) jelezte, s a diplomáciai apparátus élére is hamarosan új ember, Ribbentrop került.

A náci blokk előrenyomulása a szövetségben belül még 1936 után sem jelentette azonban a politika primátusát a masoni értelemben. Szintén Petzina érdeme annak dokumentálása, hogy a korabeli német viszonyok mennyire nem feleltek meg a totális állam gazdaságáról korábban — szinte a szovjet tervgazdaságnak megfelelően — kialakított elképzeléseknek, milyen nagy mértékben megmaradt a magánszféra önállósága a Vierjahresplan keretei között is.³² Utóbbi semmiképpen sem hasonlítható a szovjet ötéves tervekhez, nem volt ugyanis központi tervutasítás. Jórészt megmaradtak a kapitalista magángazdaság olyan mechanizmusai, mint a szabad áralakítás. A Vierjahresplanban „egy sor különprogram és intézmény rejtőzött, amelyeknek azonban többnyire semmiféle közük nem volt egymáshoz”.³³ A vállalatok működése „kvázi-állami” feladattá vált, mint ezt az I.G. Farben esete is mutatta. Ez azonban korántsem tekinthető valamiféle

államosításnak, hanem a gazdaságpolitika privatizálása következett be a nagy monopolszervezetek javára.³⁴ Különösen a háború során, az úgynevezett Speer-érában figyelhető meg ez a folyamat annak minden politikai, sőt katonapolitikai következményével.³⁵ Ekkor az ipari érdekvédelmi szervezetek újra nagyobb szerephez jutottak, mert a fokozottabb fegyverkezési erőfeszítések igényelték közreműködésüket. Az állami gazdaságpolitika jellege megváltozott: mondhatjuk, az állam új szövetséget kötött a nagyiparral.

Az SS gazdasági intézményeinek, s az állami üzemeknek (Hermann Göring-Werke) gyors expanziója sem szolgáltatott megfelelő érvet a gazdaság alávetettsége mellett. Az SS valóban törekedett arra, hogy függetlenítse magát a magángazdaságtól, ugyanakkor össze is fonódott vele, amit nyilvánvalóan az I. G. Farben története illusztrál a legjobban.³⁶ A Hermann Göring Művek létesítése ugyan a nehézipar tradicionális erőközpontjainak heves ellenzésével találkozott, s kétségkívül az állam növekvő gazdasági szerepvállalásának, sőt, a gazdaságon kívüli szempontok fokozott érvényesülésének látványos jele, de összességében közel sem veszélyeztette a magángazdaságot még saját ágazatában sem, sőt nagy önköltségű termelésével a többi cég profitkilátásait is javította.³⁷

A gazdasági tényezők olykor rejtett formában való érvényesülésére éppen a politika primátusa mellett érvelő Mason szolgáltat érveket későbbi munkáiban. Szerinte a rezsim a 30-as évek közepe után egyre inkább célkonfliktusba került. Egyfelől szándéka volt ugyanis a nagyarányú fegyverkezés, amit azonban a lakosság, főként a munkásság támogatásának megnyerése—megőrzése céljából a közellátás viszonylag magas szintjének fenntartásával, a lakosság minimális megterhelése mellett igyekezett megvalósítani. Az anyagi engedményekre, a munkások „megvesztegetésére” azért is szükség volt — véli Mason —, mert a munkásosztály pártjainak és szakszervezeteinek széttűzése nem jelentette egyben az osztályharc végét is, az megváltozott módon folytatódott: főként a teljes foglalkoztatottság viszonylag korai elérése után passzív ellenállás formájában, de spontán sztrájkok is előfordultak. Sőt, a párt illetve a DAF és egyes Gauleiterek szintén határozottan támogatták a jobb bérek és munkakörülmények elérését. Az 1937 végétől mind feloldhatatlanabbá váló egyensúlyhiányból a rezsim „előre menekülve”, a „belpolitikai kényszer” kiváltotta külső expanzióval próbált kilábalni.³⁸ Petzina — némileg finomítva a gazdasági kényszer feltételezett automatizmusán — ugyancsak valószínűnek tartja, hogy az említett célkonfliktus hozzájárult egyes külpolitikai akciók, így a Szudétaválság vagy Lengyelország megtámadásának időzítéséhez.³⁹

A háborús célok kijelölésére — Kershaw szerint — lényegesen nagyobb volt a nagytőke hatása, mint azt általában feltételezik: „ideológiai, stratégiai és gazdasági érdekek mindig kéz a kézben haladtak.”⁴⁰ Az Ausztria és Csehszlovákia irányába történő expanzió gazdasági szempontból is logikus lépés volt, s a legnagyobb német cégek ugyanúgy profitáltak ebből, mint a gazdaság „árjásításából”. Sőt, még a Szovjetunió elleni támadásnak is volt egy „gazdasági dimenziója”. Az 1939-es Ribbentrop-Molotov paktumot követő szovjet expanzió a térségben ugyanis Németország nyersanyagszállításait veszélyeztette. „Az a gondolat adta meg a döntő lökést, hogy a szovjet légiertő megsemmisítheti a létfontosságú román olajmezőket, melyek a német utánpótlás több mint felét biztosították.”⁴¹

Kitüntetett figyelmet kap a Harmadik Birodalom gazdasági kapcsolatainak kutatásában Délkelet-Európa — a német terminológiának megfelelően Magyarország is idetartozik —, mert több szerző szimptomatikusnak tartja a térséggel kialakított német viszonyt. A náci külgazdasági politikát hagyományosan a külpolitika eszközeként értelmezik, pél-

dául a térség országaival kötött kereskedelmi szerződéseket a Hans-Jürgen Schröder által „informal empire”-nek nevezett náci érdekszféra, sőt, a Großraumwirtschaft kialakítása részenek tartják.⁴³ Bernd-Jürgen Wendt szerint a német gazdaságpolitika a hosszú távú náci külpolitika része volt, s elsősorban ennek prioritásait követte. A térségnek az ipari termékek piacaként, s nyersanyagok és mezőgazdasági termékek szállítójaként kellett funkcionálnia. A németek célja az volt továbbá, hogy bilaterális és bartermegállapodásokkal mérsékeljék a devizahiány következményeit.⁴⁴ A. Milward véleménye szerint ellenben a kapcsolatok végeredménye nem azt mutatja, hogy a náci valamiféle gyarmatosítóként léptek fel a régióban. A náci Németország külgazdasági politikája már a weimari időkben kialakult irányban haladt tovább — ebben egyetért vele Schröder is⁴⁴ —, s nem alakított ki informális birodalmat.⁴⁵ Ezt bizonyítja Bulgária esete — véli Milward —, amely jóllehet a Reichsmark-blokk oszlopos tagja volt, független külpolitikát folytathatott, s a szovjet—német összeütközés idején tulajdonképpen semleges álláspontot foglalt el. Emellett a német gazdasági orientáció óriási lökést adott az iparosodásnak a térségben — főként Ausztriában —, mutatva, hogy az itteni országok sokkal inkább haszonélvezői voltak a kapcsolatnak, mint maguk a németek. Milward már csak azért sem fogadja el a külpolitika és a külgazdaság közötti szoros kapcsolatot, mert — mint írja — „a Reichsmark kereskedelmi blokk és a jövőbeli, Hitler és a náci párt által tervezett Großraumwirtschaft vagy Lebensraum között igen kevés földrajzi megfelelés van”.⁴⁶

A gazdasági kényszerek az ideológiai és katonai szempontokkal egyenrangúan határozták meg a náci hadviselést, sőt egyes szerzők szerint még a stratégiát is. Különösen nyilvánvalóvá válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a szerzők többsége ma már úgy véli, hogy vaj és ágyú termelése folyt még a háború első éveiben is, jóllehet a háború alatti és utáni irodalom hitelt adott a göringi „Kanonen oder Butter” (Vaj vagy ágyú) alternatíva létezésének, s elfogadta azt, hogy a náci állam az előbbi választotta. Elsőként Burton Klein igyekezett eloszlatni a német hadigazdálkodással kapcsolatos mítoszokat, bemutatva, hogy a német fegyverkezésben meglepő hiányok mutatkoztak. N. Kaldorral a United States Strategic Bombing Survey keretében a háborút követően tanulmányozták a német hadigazdaságot.⁴⁷ A vizsgálat eredetileg katonai célokat szolgált, az amerikai légitámadások termelésre gyakorolt hatását volt hivatott felmérni. Az anyag tudományos szempontú feldolgozása során a háború előtt, illetve első éve alatti német gazdaság nem a várt képet mutatta. A totális háborúra készülők helyett „sokkal inkább egy olyan gazdaságról van szó — írja Klein —, amelyet kezdetben viszonylag kicsiny és lokalizált háború(k) megvívására mobilizáltak, s csak azt követően, már a hadi események nyomására változott meg ez a helyzet”.⁴⁸ A német háborús kiadások 1939 előtt jóval kisebbek voltak, mint azt a kortársak többnyire feltételezték, vagy mint Hitler állította. Németország csak 1944 augusztusában—szeptemberében használta ki maximálisan lehetőségeit a fegyverkezésre. Szerinte a fegyverkezést — főként a háború előtt — a következő tényezők gátolták: az inflációtól való félelem következtében a deficitfinanszírozás mérsékelt alkalmazása, a tökéletlen tervezés, mindenekelőtt azonban a fogyasztási javak kevésbé mérsékelt termelése. Hitler — főként a háború alatt — képtelen volt egyes csoportok — például a munkásérdekeket érvényesítő Munkafront — ellenében érvényesíteni a fegyverkezési érdekeket. Ennek oka volt az is, hogy az első világháború tapasztalatai alapján Hitler személyesen sem tartotta lehetségesnek a háterszág nagy megterhelését, hiszen ebben az esetben megisméltódnak volna a rettegett „hátfadőfés”. Ily módon a teljes mozgósítás — például a nők is — nem jöhetett szóba. Csak fokozatosan adták fel ezt a

politikát, jóideig nem érte el a brit szintet az erőforrások mobilizálása. Ezért is sikerülhetett Speernek 1944-ben háromszorosára növelnie a fegyverek előállítását. Klein konklúziója, hogy végsősoron „Amerika erőforrásai eredményezték Németország vereségét”.⁴⁹ Ismerve az USA valóban óriási gazdasági erőfeszítéseit, s a Szovjetunióknak nyújtott segítség mértékét, ez a megállapítás minden bizonnyal „árnyalásra” szorul.

Dieter Petzina és Alan Milward is osztja Klein azon téziséit, hogy a német fegyverkezés „szélességben”, s nem „mélységben” történt. Ez azt jelenti, hogy a rezsim a fegyvergyártás befejező szakaszának kapacitását, s nem a fegyverek alapanyagait előállító ágazatok termelőberendezéseinek bővítését—modernizálását preferálta. Így 1939-ben Németország viszonylag nagy mennyiségű fegyvert volt képes gyártani, de a kapacitás további bővítése nehézségekbe ütközött. Milward azonban felhívja a figyelmet, hogy a „szélességi” fegyverkezés — amely a mindenkori hadjárat gyorsan változó hadiszükségleteihez szükséges felszerelések gyártására való rendkívül gyors átállást tett lehetővé — a Blitzkrieg-stratégia logikus gazdasági következménye volt, s a kezdeti német hadisikerek teljességgel igazolták hatékonyságát. Fritz Blaich szerint is szükség van a Klein és Kaldor nyomán a köztudatban kialakult kép módosítására. Ők ugyanis egy „modern standard” alapján alkották negatív ítéletüket a német hadigazdaságról, márpedig inkább saját céljaival kell mérni azt.⁵⁰

A weimari korszak munkavállalópárti szociáldemokrata kormányaitól megcsömörlött nagyvállalkozók többsége — különösen a nagy gazdasági válság okozta problémákkal konfrontálódva —, bár nem lelkesedett a nácikért, kétségtelenül egy autoriter megoldás híve volt.⁵¹ Ennek keresése közben — az alternatív lehetőségek eltűnésével — fokozatosan közeledtek Hitlerhez, természetesen még mindig elutasítva egy Führer-diktatúrát. A kapcsolat kialakulásában döntő szerepet játszott a náci szakszervezetellenes és anti-kommunista beállítódása, amely ellensúlyozhatta a — például a külkereskedelemben előrevetített — etatista változásokat.

A nagytőke felelőssége „nem az állammonopolista kapitalizmus ügynökségének létrehozásában” mutatható ki, „melyben Hitler (...) a fináncsőke megbízásából mint a Németország Rt. igazgatója tevékenykedett”⁵². Hitlert nem a nagyipar, a big business kreálta, de közvetve igencsak segítette hatalomra jutását, mivel közreműködött annak az antidemokratikus légkörnek a kialakításában, amely döntően hozzájárult Weimar politikai rendszerének felszámolásához. Nem a náci párt finanszírozásáért, hanem a fenti értelemben terheli tehát a felelősség a nagyipart Hitler támogatásáért.

Kétségtelen, hogy a nagyipar és a náci vezetés számos közös érdekléssel rendelkezett 1933 után is, sőt kölcsönösen függtek egymástól. A konjunktúra — akár fegyverkezési programok árán történő — beindítása mellett kifejeződött ez a megszállt területek gazdasági „újjárendezése”-ben, azaz kizsákmányolásában, amelyben a náci vezetés politikai-territoriális expanziós programja találkozott a vállalkozók profitörekvésével. A főként keleti területekről Németországba hurcolt kényszermunkások tömegének, a koncentrációs táborok foglyainak foglalkoztatása, s az ezekkel való bánásmód példaértékű a nagyipar összességében minimális fenntartásokkal követett kollaborációjára nézve is. Szintén jellemző, hogy a nagyiparból — ha tetszik nagytőkéből — alig találunk képviselőt az ellenállásban, míg a konzervatív katonatiszti rétegből inkább, ami csak részben magyarázható a katonaság szükségszerűen nagyobb jelentőségével az ilyen akciókban.⁵³

A náci vezetés rá volt utalva a magángazdaságra fegyverkezési programjának megvalósítása során. A beruházás, nyersanyagfelhasználás, termékkiválasztás és profitkivonás vonatkozásában korlátozott döntési jogosítványokkal rendelkeztek a gazdasági szerep-

lők, különösen a mezőgazdaságban, de az alapstruktúrákat érintetlenül hagyták: „Az 'antikapitalista' terminológia és a propagált 'német szocializmus' ellenére egy kapitalista rendszerről volt szó: a kapitalista tulajdonviszonyok érintetlenek maradtak, s az egyes cégek továbbra is a profitmaximálás elve szerint működtek.”⁵⁴ Ezek jelentették az alapját annak az összefonódásnak, amely a nácik és a monopóliumok képviselői között a gazdaságirányításban is megfigyelhető, s amely semmiképpen sem korlátozódott a sokat emlegetett I. G. Farbenre. Összefonódásról, s nem a gazdaság vagy a politika primátusáról beszélhetünk tehát, ami azonban nem jelentette az érdekek teljes azonosságát, vagy azt, hogy döntően a gazdaság exponenseit terhelné a felelősség a rezsim bűneiért. A náci rezsim önromboló dinamikája tette lehetővé, hogy mindinkább elszakadjon a bázisát jelentő szocioökonomiai rendszertől, s a párt, valamint annak „Führer”-e mind jobban érvényesítse saját politikai-ideológiai elképzeléseit.

Jegyzetek

- 1 Wilhelm Treue: Die Einstellung einiger deutscher Großindustrieller zu Hitlers Außenpolitik. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 17 (1966) 491—507.
- 2 Lásd pl. Eberhard Czichon: Wer verhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik. Köln 1967. 54.
- 3 Eike Hennig: Industrie und Faschismus. *Neue Politische Literatur* 14 (1969) 439.
- 4 Henry A. Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Göttingen 1972; s főként: *Uő.*: Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. Berlin 1985.
- 5 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 30.
- 6 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers i. m. 413.
- 7 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 13.
- 8 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 19.
- 9 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. i. m. 426.
- 10 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 32.
- 11 Reinhard Neebe: Die Verantwortung der Großindustrie für das Dritte Reich. *Historische Zeitschrift* 244 (1987) 359.; *Uő.*: Die Industrie und der 30. Januar 1933. In: Karl-Dietrich Bracher—Manfred Funke—Hans-Adolf Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur, 1933—1945. Düsseldorf 1983. 155—176.
- 12 Joachim Radkau: Nationalsozialismus und Wirtschaft. *Neue Politische Literatur*. XV. (1970) 262.
- 13 Ernst Nolte: Big Business and German Politics: A Comment. *American Historical Review*. 75 (1969—70) 76. Wilhelm Treue: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Stuttgart 1962. 685—690.
- 14 Ld. pl. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 176—177.
- 15 Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis zur Gegenwart. Bd. 6. Berlin-Ost. 1964. 21.
- 16 Dietrich Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945. Bd. 1. Berlin-Ost, 1969.; Bd. 2. Berlin-Ost 1985.
- 17 Tim Mason: Der Primat der Politik — Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus. *Das Argument* 8 (1966) 474.; (Magyarul: *Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 18 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490.; (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 19 Tim Mason: Primat der Industrie? — Eine Erwiderung. *Das Argument* 10 (1968) 199.
- 20 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 21 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 492. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 188—189.)
- 22 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 474. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 23 Dietrich Eichholtz—Kurt Gossweiler: Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933—1945. *Das Argument* 10 (1966) 211.
- 24 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 211—227.
- 25 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 217.
- 26 Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 420.
- 27 Arthur Schweitzer: Big Business in the Third Reich. Bloomington 1964.

- 28 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 29 Joachim *Radkau*: Nationalsozialismus und Wirtschaft i. m. 263.
- 30 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 31 *Hüttenberger*: Nationalsozialistische Polykratie. i. m.
- 32 Dietmar *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.
- 33 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 148.; Alan *Milward*: The German Economy at War. London 1965.
- 34 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 196—197.
- 35 Hans-Erich *Volkmann*: Politik, Wirtschaft und Aufrüstung unter dem Nationalsozialismus. In: Manfred *Funke* (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Düsseldorf 1978. 273.
- 36 J. *Borkin*: Die unheilige Allianz der I. G. Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich. Frankfurt a. M., 1986.
- 37 Gerhard Th. *Mollin*: Montankonzerne und „Drittes Reich“. Göttingen 1988.
- 38 Tim *Mason*: Sozialpolitik im Dritten Reich. Opladen 1977. 208. és köv.; *Uő.*: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen 1975. 100. s köv.; *Uő.*: Innere Krise und Angriffskrieg 1938—1939. In: F. *Forstmeier*—H.-E. *Volkmann* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 158—188.
- 39 Dietmar *Petzina*: Vierjahresplan und Rüstungspolitik. In: *Forstmeier*—*Volkmann* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung. i. m. 1975. 80.
- 40 Ian *Kershaw*: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988. 113.
- 41 *Kershaw*: Der NS-staat. i. m. 116.
- 42 Hans-Jürgen *Schröder*: Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands 1933—1939, das Beispiel Jugoslawien. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 23. (1975) 70—96.
- 43 Bernd-Jürgen *Wendt*: Außenpolitik. In: Ch. *Zentner*—F. *Bedürftig* (Hg.): Das Große Lexikon des Dritten Reiches. München 1985. 50—53.
- 44 Hans-Jürgen *Schröder*: Deutsche Südosteuropapolitik 1929—1936. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5—32.
- 45 Alan *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: Gerhard *Hirschfeld*—Lothar *Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 401.
- 46 *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: *Hirschfeld*—*Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“ i. m. 396.
- 47 Burton H. *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. In: Hans W. *Koch* (Ed): Aspects of the Third Reich. London 1975. 360—370.
- 48 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 366—367.
- 49 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 370.
- 50 Fritz *Blaich*: Wirtschaft und Rüstung im „Dritten Reich“. Düsseldorf 1987. 240.
- 51 Ennek gazdasági okairól ld.: Knut *Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. In: *Uő.*: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Göttingen 1982. 302.
- 52 Thomas *Trumpp*: Zur Finanzierung der NSDAP durch die deutsche Großindustrie. In: *Bracher*—*Funke*—*Jacobsen* (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur. i. m. 152.
- 53 *Kershaw*: Der NS-Diktatur. i. m. 120.
- 54 Avraham *Barkai*: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Köln 1977. 177.